

K odrazu české filosofie výchovy ve světě

Autor: Zuzana Svobodová

Abstract

To the Reflection of Czech Philosophy of Education in the World. – The paper deals with both Comenius' writings and researches and recently released Jan Patočka's correspondence with other domestic and mainly foreign researchers on Comenius. The aim of this presentation is to demonstrate the impact of Comenius' philosophy of education and its roots and developments, what thoughts on education are included in Comenius' works, and how they are reflected in the theory of education. Special attention will be devoted to the question: what features of Comenius' understanding of education were essential for Jan Patočka and why they were important?

Keywords: education, training, sources of education, the meaning of education, Comenius and education, Jan Patočka and education, researches on Comenius in the 20th century, representation of Comenius' work in the theory of education and training

Klíčová slova: výchova, zdroje výchovy, smysl výchovy, Komenský a výchova, Jan Patočka a výchova, výzkum Komenského děl ve 20. století, zastoupení Komenského děl v teoriích výchovy

Z vlivu českých osobností na rozvoj vzdělanosti v evropském kontextu¹ se následující text soustřeďuje na malý výsek z působení Jana Amose Komenského a Jana Patočky na Klause Schallera. Nastíněním výkladu základních pedagogických pojmů tak bude odhalena část české filosofie výchovy, kterou v českém duchovním prostředí zvyšlovnil Jan Patočka již v zimním semestru akademického roku 1938–1939. Sám také psal o Komenského filosofii výchovy, nezavádí tedy nějaký nový akademický obor, ale nazývá tak teoretické zázemí výchovného a vzdělávacího úsilí. Přesto je později konstatováno, že od chvíle, kdy Patočka promýšlí Komenského, „začaly zářit dvě české hvězdy na nebi filosofie výchovy: Komenský a Patočka.“²

Filosofii výchovy jako obor uváděli na Univerzitu Karlovu v Praze záhy po sametové revoluci Patočkoví žáci Radim Palouš a Jaroslava Pešková a hned z počátku devadesátých let stáli u akreditace tohoto oboru na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy. (Srov. Svobodová 2005) Radim Palouš pak ve své knize *Filosofická reflexe několika pojmů školské pedagogiky* vymezuje filosofii výchovy takto: „Filosofie výchovy je filosofickou antropologií související

¹ Název konference, kde zazněla část tohoto příspěvku, byl *Úloha osobností a institucí v rozvoji vzdělanosti v evropském kontextu (prezentace školství a vzdělanosti)*. Příspěvek zazněl v sekci 1B *Teorie výchovy a filosofie výchovy v evropském kontextu. Prameny výchovy a výchovné etiky*.

² PALOUSH, Radim. Předmluva aneb něco z historie české filosofie výchovy. In: SVOBODOVÁ, Zuzana. *Nelhostejnost. Črty k (ne)náboženské výchově*. Praha: Malvern, 2005, s. 6. Novodobými německými „hvězdami na nebi filosofie výchovy“ by například byli Eugen Fink, Theodor Ballauf, Klaus Schaller, ale výchovu podstatně promýšleli též Friedrich Nietzsche, Martin Buber a další.

s výchovou a usiluje o filosofické založení pedagogických kategorií, především výchovy a vzdělání.“ (Palouš 2010: 13) Filosofie výchovy tedy je filosofii, týká se úvah o pedagogické zkušenosti, nemůže tedy být sama součástí pedagogiky, jak se dodnes mnozí mylně domnívají.

Výchova a pedagogika

Jan Patočka kladl již v létě roku 1969 na srdce Klausu Schallerovi, a i nás tak dodnes učí, aby byla jasně odlišována pedagogika a výchova: Pedagogika není totéž co výchova.

Výchva je fundamentální, základní lidská možnost. Nelze ji vnímat pouze jako reálný společenský proces, kterým bezpochyby je, ale pokud nám jde o samu otázku po podstatě výchovy, pak je třeba ji vnímat jako široký fenomén podílející se podstatným způsobem na utváření lidskosti. „Výchova je proces, který má člověka udělat svobodným.“ (Patočka 1996: 432) Ve výchově „... přichází duch k svému sebevědomí, proto je výchova vlastní završení světového procesu, je to kosmický proces.“ (Patočka 1996: 404) Výchova je proces tvorby – tvorby, nikoli výroby; podstatné je, že výchova značí životní pohyb, tedy živý, nikoli mechanický proces.

Pedagogika je „... vědecká disciplína, která se snaží objektivovat původní situační pochopení ...“ pro výchovu.³ Protože pedagogika patří mezi vědy o člověku, pak termín „objektivovat“ by zde neměl znamenat „zvěčnit“ (tak jako tomu rozumí vědy o přírodě, tedy „přírodní vědy“), nýbrž dosáhnout „nezávislosti na bezprostředních životních situacích (Lagebedingtheit) v maximálním vzájemném dorozumění kompetentních“. (Patočka 2011: 126) Pedagogika – na rozdíl od filosofie – již předpokládá jistý výklad života a světa, pedagogika cíl nehledá, ale sama si jej klade, před(po)kládá.

Výchova a didaktika

K důrazu na odlišení pedagogiky a výchovy chci připojit Schallerovu připomínku Komenského rozhodujícího vzdělávacího principu – *omnino*, zřetel k celku. Ten uvádí Komenského didaktiku do přímého rozporu s didaktikou chápanou jako technologickou disciplínou, sadu „osvědčených nástrojů, po nichž může každý sáhnout při prosazování svých partikulárních zájmů, a bude mít úspěch zaručen.“ (Schaller 2008: 121; srov. Schaller 2009: 771) Schaller dokonce hovoří o tom, že nazývají-li dnes komeniologové Komenského práce „vychovatelskými díly“ namísto dříve uváděného termínu „didaktická díla“, pak to znamená „nový začátek v komeniologii“. (Schaller 2009: 771)

Komenský sice sám hovoří o didaktice, ale tento termín dnes označuje něco jiného, než v době Komenského. (Schaller 2009: 771) Comenius neodkazuje k vědění o jednotlivostech, ale k „...universalis ars ve smyslu Cusanova magisteria (...) účelem není znalost jednotlivého, nýbrž celkové vypěstění, všeobecná ars.“ (Patočka 2003: 230) Patočka i Schaller pochopili jak smysl Komenského výchovy: „Nahradit v každém jednotlivci centrování v sobě láskou, odevzdáním sebe, otevřeností...“ (Patočka 2003: 488) či harmonií; tak i její obsah, kterým je (kosmický, univerzální) celek.

³ Dopis 4/69. Jan Patočka Klausu Schallerovi. Psáno v Praze 11. 8. 1969. (Patočka 2011: 126)

Výchova k otevřenosti v pravdě

Výchova je vedení k otevřenosti duše pro nápravu lidských věcí, k touze „odevzdat se, aktivně sloužit i obětovat se dovršováním souladu všech věcí“, (Patočka 2003: 489) teprve v tomto odevzdání se může člověk najít sebe – sebe nikoli jako sebe sama, ale jako sebe ve světě. Teprve výchova může vyvést člověka z uzavřenosti v sobě a v jednotlivostech k samostatnému a svobodnému činu lásky, v němž se člověk otevírá, odevzdává a tak harmonizuje, ladí ve světě.

Klaus Schaller, podle něhož ještě v roce 2007 jsou pedagogické motivy z Patočkova díla vypracovány jen nedostatečně, (Schaller 2007: 87) dále promýšlí Patočkovo vnímání výchovy. Připomíná, že existují tři základní pohyby lidského života: pohyb zakořenění, pohyb sebezbavení sebezprodloužením a pohyb sebenalezení. Dle Patočky je výchova doma v prvním z pohybů, v pohybu zakořenění, akceptace. „Podstatou výchovy je přivést dozrávajícího, tj. osamostatňujícího se člověka k základní krizi lidského života – přivést jej k „obratu“, k obrácení od subjektivní (...) vázanosti, subjektivního chápání situace (...) k pochopení lidského privilegia pravdy ve smyslu asubjektivní otevřenosti. Tedy nejen dát člověku do rukou prostředky, aby zvládal úkoly druhého pohybu, ale také jej otevřít pro to, pro co své prostředky může a má nasadit.“ Co zde bylo právě předloženo, napsal Jan Patočka Klausovi Schallerovi, který ho žádal⁴ o „... tři až čtyři věty o základech pedagogiky pro slovníkové heslo“.⁵ Schaller dobře rozumí tomu, že sice výchova je doma v prvním z pohybů, ale je-li její podstatou přivádět k obratu, k otevřenému horizontu světa, k životu v pravdě, pak postupuje všemi pohyby.

Ovšem obrat, otevřenost, život v pravdě nejsou výkonem subjektu, a to ani vychovávaného, ani vychovávajícího. Ve třetím pohybu jde o nový druh vztahovosti k světu, již nejde jen o vztahy k jsoucímu, k jednotlivému, jako v prvních dvou pohybech, ale o proměnu otevřenosti k bytí, jde o samotný „... život ve světě, přičemž svět zde znamená horizont, ve kterém se nám všechno ve světě existující vyjasní.“⁶ Vyjasní se díky „všeosvěcující pravdě Bytí“, která je (tajně, tajemně) základní možností ve stavbě lidského života, když se vynořuje rozdíl mezi jsoucny a bytím. Tento rozdíl utváří vlastní bytí člověka. Aby byl člověk takto pravdivý a spravedlivý, je zapotřebí starat se o duši, což ovšem zároveň znamená, že: „Pravda není jednou provždy dána ani není záležitost pouhého nazírání a přijetí ve vědomí, nýbrž celoživotní zkoumavá, sebekontrolující, sebesjednocující myšlenkově-životní praxe.“ (Patočka 1996: 87) „V pravdě“, znamená pro Evropu „v nahlédnutí“, a to je pro ni také charakteristické. Evropská kultura je kulturou nahlédnutí, péče o duši (tés psychés epimeleia) zakládá Evropu. (srov. Patočka 1996: 88)

⁴ Schallerova žádost viz dopis 3/69. Klaus Schaller Janu Patočkovi. Psáno v Bochumi 8. 7. 1969. (Patočka 2011: 125)

⁵ Patočka sice svá slova skutečně uvádí „základy pedagogiky“, ale ihned připomíná své váhání charakterizovat „... svou skromnou věc (...) těmito povznášejícími slovy.“ Srov. dopis 4/69. (Patočka 2011: 126) Slovníkové heslo nakonec pro *Lexikon der Pädagogik* (Freiburg: Herder, 1970) napsal z časových důvodů Schaller sám. Srov. dopis 5/69. Klaus Schaller Janu Patočkovi. Psáno v Bochumi 19. 8. 1969. (Patočka 2011: 129)

⁶ Schaller (2007: 81). Upozorňuji na tomto místě také na práci O. A. Fundy, který rozlišuje modus proměny a modus výchovy (podle důrazu na milost, nebo na lidskou snahu). (viz Funda 1997: 208)

Lidskost

V roce 1971 vydal Klaus Schaller spis *Kritische Erziehungswissenschaft und kommunikative Didaktik* a poslal jej Janu Patočkovi ke zhodnocení. Patočka zasílá zcela přímou kritiku, v níž zaznívají mimo jiné důležitá slova, která pak bude připomínat i Klaus Schaller a vztáhne je také na Patočkovu žití i umírání. „Možná že vychovatel nikdy nemůže být jen vychovatelem. Možná, že může vychovávat ostatní, aby přišli k sobě samým, tehdy, když dělá něco jiného: básně jako Homér, nápravu světa jako Komenský, návrat k přírodě jako Rousseau; a tím, že vidí svůj záměr uskutečněný v odezvě u druhých, si sám pomáhá přijít k sobě. A samozřejmě existují i takoví, kteří v tom pak pokračují, kteří totéž opakují svým způsobem, ve své situaci: to jsou vychovatelé. Vychovatel nemusí být v personální unii s učitelem, to je matoucí, i když je to z různých důvodů nasnadě.“⁷

Patočka zde ukazuje, že samotný vychovatelův život a jeho sebevydání je cestou k jeho sebenalezení, a tedy k jeho bytí vychovatele. Právě sebevýchovu, angažovanost a apelativnost vyzdvihuje Schaller u Patočky i v roce 100. výročí narození a 30. výročí úmrtí Jana Patočky. Celkově hovoří Schaller o Patočkově „pedagogice“ jako „pedagogice obratu“ či „pedagogice otevření bytí“⁸ a vidí zde také spřízněnost Patočky s Komenským: „Vždyť pro oba výchova je stěžejním bodem nápravy věcí lidských (emendatio rerum humanarum). (...) Školy jsou pro Patočku jako pro Komenského dílna lidskosti (officinae humanitatis).“ (Schaller 2007: 86)

Pro Patočku je skutečně lidskost centrálním úkolem výchovy – výchova hodná tohoto názvu, je výchova k poslání lidskosti. (srov. Patočka 1998: 318) Proto klade Komenský takový důraz na to, aby byly výchovné příležitosti poskytnuty každému člověku, má-li se každý stát lidským. „Výchova otvírá nám přístup k věcem, k porozumění jim jako našemu úkolu, otvírá nám cestu k druhým, kteří po týchž nebo odlišných cestách řeší tytéž úkoly, otvírá nám cestu k celku, do něhož všechny lidské úkoly náležejí a k němuž nakonec směřují.“⁹ Výchova je řešením otázky lidskosti, teprve skrze výchovu mohou existovat ostatní specifika lidskosti (Komenského „res humanae“ – politia, religio, philosophia). (Patočka 1998: 357) Výchova tedy není jen jedním z projevů lidskosti, protože lidskost není fakt, skutečnost, něco, co lze konstatovat.

Lidskost není prostředek a síla k využití, ale je smysluplná sama o sobě, je to samotné místo všeho smyslu. „Lidskost je možnost, kterou je potřebí vykonat, uchopit se jí jako poslání. V tom leží, že je možno se jí minout, ji pochybit.“ (Patočka 1998: 354) Patočka v této souvislosti upozorňuje na Komenského zobrazení v *Labirintu světa*, jak se skutečně většina lidí s lidskostí mýjí, neboť původně a většinou žije člověk v bludišti pobloudilého, nepravého lidství, propadlý jednotlivostem, zapleten díky samosvojnosti v „jinudosti“. (srov. Komenský

⁷ Dopis 8/71. Jan Patočka Klausovi Schallerovi. Bez udání místa, 3. 5. 1971. (Patočka 2011: 188) V dopise z 22. 2. 1971 píše Schaller, že knihu by měl Patočka dostat v polovině června, tedy i když Patočka pak uvádí svůj dopis s kritikou slovy „... delší dobu jsem se teď neozýval...“, jistě to nebyla nijak dlouhá doba. (Předchozí Patočkův dopis je psán 5. 3. 1971.) Navíc Patočka končí dopis slovy: „... vidíte, jak velmi mne kniha zaujala a jak mne vyprovokovala k velmi dynamické reakci.“ (s. 188). Klaus Schaller pak knihu vydá v druhém opraveném a rozšířeném vydání roku 1973.

⁸ Schaller (2007: 84–85). Srov. též dopis 1/77. Jan Patočka Klausovi Schallerovi. Bez udání místa, 6. 1. 1977. (Patočka 2011: 288)

⁹ PATOČKA, Jan. *Jan Amos Komenský a dnešní člověk*. (Patočka 1998: 356–357) Citováno z verze rukopisu (viz poznámkový aparát odkazovaného spisu).

1978: 503; Patočka 1990: 17) V *Hlubině bezpečnosti* to Komenský vyjadřuje slovy: „Když nás samosvojnost z centrum bezpečnosti (jenž je Bůh) vyvádí a do takových motanin uvede, že nenalézají my k zdržení sebe a věcí svých sami v sobě dostatečnosti, rady a moci, leckams jinam o radu a pomoc se obracíme, vůkol sebe hmatajíce a jednak toho, jednak onoho se chytajíce: an se obyčejně s námi všechno trhá a boří, protože žádný tvor sám sobě, nerci-li jinému dostatečný není.“ (Komenský 1978: 503)

Teprve když člověk nahlédne (v pravdě) celek světa, který pro něj, jako jedinou bytost, má význam, je (vpravdě) lidským a může plnit poslání dávat význam a smysl i věcem. Činí-li to člověk, který bloudí v nepravém lidství, jen prohlubuje své odcizení světu (pravdě). Patočka v roce 1970 ve svém rukopise stati *Jan Amos Komenský a dnešní člověk* zcela přímo vyjadřuje, jak v 19. a 20. století, v takzvaných stoletích výchovy, „... ovšem výchovy pochopené z hlediska vytváření návyků, znalostí, dovedností, z hlediska speciálního vyučování a vychovatelství, je člověk výchovou opuštěn tak, že lze bez nadsázky říci: nikdy nebyl člověk bytostí tak nevychovanou, tak vnitřně neukázněnou, tak přenechanou hře instinktů, tradic, společenských tlaků jako dnes. (...) Že však pomoc je možná a že výchova je touto pomocí, že je vedením člověka k sobě, k vědomí jeho poslání, sloužit smysluplnosti světa a věcí v něm, že v této službě je lidská vláda – to k nám mluví z díla Komenského,“ doznává Patočka (1998: 355–356).

Klaus Schaller ještě v roce 2007 naléhavě cituje slova z těchto Patočkových studií Komenského pedagogiky, neboť si je vědom toho, že jim nic neubralo na aktuálnosti a dosud zjevně nenašla dostatek pochopení.

SEZNAM LITERATURY

FUNDA, Otakar Antoň. *De profundis*. Praha: PedF UK, 1997. Knižnice filozofických textů. ISBN 80-86039-31-5.

KOMENSKÝ, Jan Amos. Centrum securitatis. In KOPECKÝ, Milan (ed.). *Johannis Amos Comenii opera omnia 3*. Praha: Academia, 1978.

PALOUŠ, Radim. *Filosofická reflexe několika pojmů školské pedagogiky*. Praha: Karolinum, 2010. ISBN 978-80-246-1833-3.

PATOČKA, Jan, PALOUŠ, Radim. Osobnost a komunikace: Příspěvky k filosofii výchovy. *Studia paedagogica*, č. 5. Praha: PedF UK, 1990.

PATOČKA, Jan. *Komeniologické studie I*. Praha: OIKOYMENH, 1997. ISBN 80-86005-52-6.

PATOČKA, Jan. *Komeniologické studie II*. Praha: OIKOYMENH, 1998. ISBN 80-86005-75-5.

PATOČKA, Jan. *Komeniologické studie III*. Praha: OIKOYMENH, 2003. ISBN 80-7298-079-3.

PATOČKA, Jan. *Korespondence s komeniologií II*. Praha: OIKOYMENH, 2011. ISBN 978-80-7298-460-2.

PATOČKA, Jan. *Péče o duši I*. Praha: OIKOYMENH, 1996. ISBN 80-86005-24-0.

PATOČKA, Jan. *Péče o duši III*. Praha: OIKOYMENH, 2002. ISBN 80-7298-054-8.

SCHALLER, Klaus. Mezinárodní vědecká konference „Odkaz Jana Amose Komenského kultuře vzdělávání“. In *Unie Comenius*. Bulletin 2008, č. 27–28, s. 120–122.

ISSN 1213-1776. Dostupné z WWW:

<http://www.uniecomenius.cz/dokumenty/unie_27-28_indd.pdf>.

SCHALLER, Klaus, SCHÄFER, Karl-Hermann. *Kritische Erziehungswissenschaft und kommunikative Didaktik*. Heidelberg: Quelle und Meyer, 1971. ISBN 34-9402-001-9.

SCHALLER, Klaus. Pedagogika v životě a díle Jana Patočky. In *Jan Patočka, české dějiny a Evropa: sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 1.–2. června 2007 ve Vysokém nad Jizerou*. Semily: Státní oblastní archiv v Litoměřicích – Státní okresní archiv Semily pro Pekařovu společnost Českého ráje v Turnově, 2007. ISBN 978-80-86254-16-6.

SCHALLER, Klaus. Shrnutí a závěrečné slovo. In: CHOCHOLOVÁ, Svatava, PÁNKOVÁ, Markéta, STEINER, Martin (eds.). *Jan Amos Komenský – odkaz kultuře vzdělávání. Příspěvky z mezinárodní konference Odkaz Jana Amose Komenského kultuře vzdělávání (Praha, 15.–17. listopadu 2007)*. Praha: Academia, 2009. ISBN 978-80-200-1700-0.

SVOBODOVÁ, Zuzana. *Nelhostejnost: črty k (ne)náboženské výchově*. Praha: Malvern, 2005. ISBN 80-86702-07-3.

(*PhDr. Bc. Zuzana Svobodová, Ph.D.* vyučuje na Teologické fakultě Jihočeské Univerzity v Českých Budějovicích, na Katedře teologie a filosofie Jaboku – Vyšší odborné školy sociálně pedagogické a teologické, dále učí studenty UK Evangelické teologické fakulty, je lektorkou akreditovaných kurzů dalšího vzdělávání pro pedagogické pracovníky a pracuje jako učitelka náboženství. Zabývá se filosofií výchovy, dějinami vzdělávání a zkoumá vztahy náboženské a kulturní vzdělanosti.)